

М.Х.Дулата атындағы Тараз мемлекеттік университеті

ТҮЙСІК ЖӘНЕ ЕС

Дайындаған: Утегенов Саламат

АДАМНЫҢ ЖАН-ЖАҒЫНДА ТОЛЫП ЖАТҚАН ЗАТТАР БАР, ҮНЕМІ ТҮРЛІ ҚҰБЫЛЫСТАР БОЛЫП ТҰРАДЫ. ОЛАРДЫҢ ЖЕКЕ ҚАСИЕТТЕРІН БЕЙНЕЛЕНДІРЕТІН ҚАРАПАЙЫМ ПСИХИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТІ МАМАНДАР ТҮЙСІК, КЕЙДЕ ТҮЙСІНУ ДЕП АТАЙДЫ.

ТҮЙСІКТІҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІН ПАВЛОВ АНЫҚТАДЫ. ТҮЙСІК СЫРТҚЫ ТІТІРКЕНДІРГІШТЕРДІҢ АНАЛИЗАТОРҒА ӘСЕР ЕТУІ АРҚЫЛЫ ПАЙДА БОЛАДЫ. АНАЛИЗАТОР ДЕП – СЫРТҚЫ ҚАБЫЛДАУ АППОРАТЫНАН БАСТАЛЫП, МИҒА БАРЫП АЯҚТАЛАТЫН КҮРДЕЛІ НЕРВ МЕХАНИЗМІН АЙТАМЫЗ. АНАЛИЗАТОРДЫҢ ҚАЙСЫСЫ БОЛСА ДА 3 БӨЛІКТЕН ТҰРАДЫ:

1) СЕЗІМ МҮШЕЛЕРІ НЕМЕСЕ РЕЦЕПТОРЛАР.

2) ОРТАЛЫҚҚА БАРАТЫН НЕРВТЕР.

3) МИДАҒЫ НЕРВТЕР.

ТҮЙСІК ПАЙДА БОЛУ ҮШІН БІР АНАЛИЗАТОР ҒАНА ҚЫЗМЕТ ЕТЕДІ. АДАМНЫҢ СЕЗІМ МҮШЕЛЕРІ САНА ЖАҒЫНАН ЖАНУАРЛАРДАН ЖОҒАРЫ ТҰРАДЫ. ӨЙТКЕНІ АДАМНЫҢ СЕЗІМ МҮШЕЛЕРІ ҚОҒАМДЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ ӘСЕРІНЕН ЕҢБЕК ЕТУ НӘТИЖЕСІНДЕ ҚАЛЫПТАСЫП ДАМИДЫ.

Түйсіктің топтары.

1.

Экстероцептивтік түйсіктер - бұл түйсіктер организмнің сыртында орналасады. Жататындар: көру, есту, иіс сезу, сипап сезу.

2.

Интооцептивтік түйсіктер - бұл организмнің ішінде орналасады. Жататындар: дәм түйсінуі, ауруды түйсіну, барлық органикалық түйсінулер (шөлдеу, қарны ашуы)

3.

Пропроецептивтік түйсінулер - бұл бұлшықетте, сіңіруде және нерв системасының ішкі жағында орналасады. Жататындар: дірілдеу, тамыр тартылып қалу.

Сезгіштік арқылы түйсіну

Адамның түйсіне алу қабілеті – сезгіштік болса, ол абсолюттік және айыру сезгіштік деп екіге бөлінеді. Абсолюттік сезгіштік деп- жүйке саласының өте әлсіз тітіркендіргіштерді түйсіне алуын атайды. Ал тітіркендіргіштердің түйсік туғызатын ең аз шамасы – оның абсолюттік табалдырығы. Жалпы, адам баласының сезім мүшелерінің абсолюттік сезгіштігі өте үлкен. Алайда абсолют сезгіштік те, айыру сезгіштігі де тұрақты емес, түрлі жағдайларға байланысты олар өзгеріп отырады. Осы өзгерулер үш себептен:

- ❖ *Сезім мүшелерінің әсер еткен тітіркендіргішке бейімделуіне қарай.*
- ❖ *Бір мезгілде пайда болатын түйсіктердің бір-біріне ықпалына қарай.*
- ❖ *Адамның тұрмыс жағдайына, әсіресе, іс-әрекетінің, кәсібінің талабына қарай.*

Бұл сезгіштіктің өзгеруінің бірінші себептен пайда болатын жағдайы – адаптация, екінші себептен пайда болатын жағдайы – сексбилизация.

Дәм түйсіктері

Дәмді айыратын мүше – тіліміздегі дәм бүршіктері. Оны тітіркендіретін белгілі дәмі бар, суға ерігіш түрлі химиялық заттар. Дәмді тәтті, ащы, тұзды, қышқыл деп төртке бөледі. Дәм, иіс түйсіктері бірімен-бірі араласып жататындықтан, адам көбінесе дәмді де дұрыс айыра алмайды. Мәселен, тұмауратқан адамның дәмді айыруы бәсең болатындығы – дәм, иіс түйсіктерінің араласып жататындығына жақсы мысал. Тілдің түрлі бөліктері дәмнің жоғарыда аталған төрт түрін түрліше сезеді. Мәселен, тәтті дәмді – тілдің үшы, ащыны – тілдің түбі, қышқылды – тілдің екі жақ шеті, тұзды тілдің үшы мен екі шеті жақсы сезеді. Егер дәмі бар затгы тілдің ортасына салса, адам көпке дейін оның дәмін ажыра-та алмайды. Өйткені, дәм сезетін бүршіктер тілдің ортасында болмайды.

Тері түйсіктері

Тері түйсігінің рецепторы — денедегі терінің өн бойына орналасқан. Тері түйсігі, сондай-ақ тілдің, мұрынның кілегей қабықтарында да мол. Тері түйсіктерінің өзі бірнешеге бөлінеді. Олар: тактиль (сүйкеніс), қысым, дуыл түйсіктері), температура (жылыны, салқынды білдіретін түйсіктер) және ауырғанды білдіретін түйсіктер. Тері түйсігі рецепторларының есебі жоқ. Тек ауырғанды білдіретін нүктелердің өзі ғана денемізде 900 мыңнан асып жатады. Терінің түрлі алаптарында сезгіштік бірдей емес.

Сипай сезу түйсіктері

Адамдардың еңбек әрекетінде ерекше орын алатын түйсіктерінің бірі — сипай сезу (осязание) түйсігі. Мұның екі түрі бар. Біріншісі — пассив сипай сезу. Бұған тері түйсігі түгелдей кіреді. Екіншісі — актив сипай сезу. Актив сипай сезу тері және қозғалыс түйсіктерінің ұштасып келуінен көрінеді. Актив сипай сезу түйсігінің рецепторы адамның қолында (саусақ, алақан) орналасқан. Осы түйсік — әрекеттің нақтылы бір түрінің ықпалымен күшті дамып отырады. Сипай сезу түйсіктерінің жалпы еңбек процесінің «ұсақтүйек» ерекшеліктерін меңгеруде, мектепте оқушыларды қол еңбегінің дағдыларына үйретуде, сондай-ақ, соқыр, мылқау, керек адамдардың тіршілігінде

Мәселен, шала туған баланың өзі де бірнеше күннен кейін жарық пен қараңғыға түрліше реакция білдіреді. Заттың түсін айыру кейінірек дамиды. Мәселен, 5 айлық бала алдымен заттың түріне, біртіндеп оның көлеміне, содан соң барып бояуына көңіл аударатын болады. Бала тілінің шығуы, оның жұрт бастауы түйсіктердің дамуына қолайлы әсер етеді. Мектепке түскенге дейін түйсіктердің негізгі түрлері (көру, есту, сипай сезу, қозғалыс т. б.) біршама қалыптасып үлгереді. Түйсіктердің қайсысын болса да қалағанымызша жетілдіруге болады. Егер адам алдына өзінің сезгіштік қабілетін арттыруды нақтылы міндет етіп қойса және осыған жаттығатын болса, онда түйсіктері ойдағыдай дами түседі. Түйсіктердің адамның іс-әрекетіне байланысты дамып отыратындығын, көптеген мамандықтардың тәжірибелері айқын сипаттайды.

Ес деген проблемамен адамзат өте ерте заманда айналысқан. Мысалы: Өткен ғасыр-

дағы ғалымдар Аристотель, Платон ес проблемасымен айналысып, адам баласы пассивтік жағдайдан активтік жағдайға өткенде ес көрініс беретінін анықтады.

Ес дегеніміз – бұрын қабылдыған заттар мен құбылыстарды есте сақтап , есте қалдырып, еске түсіріп және қайта жаңғыртуды айтамыз.

Ес теориясы.

- I. Психологиялық теория. Психологиялық теория негізінде назар не объектіге немесе субъектіге аударылады. Психологиялық процесстер жеке элементтерге бөлінеді. Ал кейін олар санада ассоциация заңына байланысты қайтадан бірігеді.
- Ассоциацияның 3 түрі бар:
- 1) Іргелестік - бір-біріне іргелес жатқан заттар мен құбылыстардың біреуін қабылдаса екіншісі өзінен-өзі еске түсіреді.
- 2) Ұқсастық ассоциация - бұл ұқсас сипатты екі құбылысты біріктіреді.
- 3) Қарама-қарсылық - бұл қарама-қарсы екі құбылысты байланыстырады.

- II. Физиологиялық теория. Естің физиологиялық теориясы Павловтың жоғарғы нерв қызметінің заңдылықтарымен байланысты. Есте сақтау бұл нерв системасының мидың иілімділігіне байланысты болады. Мидың иілімділігі өзгермейтін бірқалыпты қасиет емес. Ол түрлі жағдайларға байланысты не жақсару не нашарлауы мүмкін. Ми иілімділігінің көрсеткіші бұл ми шарының қабығында уақытша нерв байланысының құрылуы, олардың көп уақыт сақталуы және тез жеңіл түрде жалдануы болып табылады.
- III. Физикалық теория . Бұл теория бойынша нерв импульстері , нерв клеткалары арқылы өткенде өзінен кейін физикалық із қалдырады. Адамның ми қабығында қозулар тізбек бойымен айналып жүреді. Іздердің сақталуы қозудың бір нерв клеткасы екіншісіне өткенде оның ұзақ уақыт сақталуымен сипатталады. Осы теория бойынша шоктық жағдай қозудың шеңбер арқылы өтуін бұзады. Ол іздің жоғалуына әкеледі. Ал іздер тек қозудың өтуіне байланысты сақталады.
- IV. Биологиялық теория . Іздердің сақталуы биологиялық өзгерістермен байланысты. Есте сақтау процессі екі сатылы болады:

- ⦿ 1)Есте қалдыру -бұл мәліметті белсене қайта өңдеу, жүйелеу, жалпылау және оны геру процесстері. Есте қалдырудың түрлері :
- ⦿ 1.Қысқа мерзімді есте қалдыру.
- ⦿ 2.Ұзақ мерзімді есте қалдыру.
- ⦿ 3.Оперативтік есте қалдыру.
- ⦿ 4.Ырықты есте қалдыру.
- ⦿ 5.Ырықсыз есте қалдыру.
- ⦿ Жатау — ырықты есте қалдырудағы ең негізгі тәсілдердің бірі болып табылады. Жаттаудың белсенді болуы уақытқа байланысты.
- ⦿ 6.Логикалық есте қалдыру.
- ⦿ 7.Механикалық есте қалдыруда заттар мен құбылыстардың мазмұны есте сақталмай, олардың ерекшеліктері мен формалары есте сақталады.

- **2. Қайта жаңғырту.** Қайта жаңғырту - бұрын қабылдаған заттармен құбылыстарды өзімізге керек болған кезде есімізге түсіруді айтамыз. Мұндағы негізгі процесс - елес. Елес - бұл бұрынғы қабылдауларды қайта өңдеу. Қайта жаңғыртудың бір көрінісі - тану. Тану - бұрын қабылдаған нәрсеге, құбылысқа қайта кездескенде ғана болатын процесс. Тану 2-ге бөлінеді: 1) Толық. 2) Толықсыз.
- Қайта жаңғыртудың біртүрі - еске түсіру. Еске түсіру - белгілі қиындықтарды жеңумен байланысты ерік күшін жұмсауды талап ететін санасы қайта жаңғыртуды айтады. Қайта жаңғырту 2-ге бөлінеді: 1) Ырықты. 2) Ырықсыз.
- **3. Есте сақтау.** Есте сақтау - бұл алынған нәрселерді есте ұстауға бағытталған есте ұстаудың алғы шарты болатын процесс. Ол 2-ге бөлінеді: 1) Ырықты. 2) Ырықсыз.
- **4. Ұмыту.** Ұмыту - бұрын қабылдаған нәрселерді керек кезінде еске түсіре алмау және қайта жаңғырта алмау процессі. Ұмытудың себептері: 1) Жағымсыз индукцияның әсері. 2) Проактивтік тежелу. 3) Ременисценция - кешіктіріліп еске түсіру. 4) Шектен тыс тежелу.
- Ұмытудың тағы бір ерекшелігі - амнезия.